

Karol Litawa<http://orcid.org/0000-0002-6365-8972>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

karol.litawa@upjp2.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2021.3302.05

Rytuał Piotrkowski z 1631 roku i jego znaczenie na tle historii Rytuału Rzymskiego

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie jednej z najważniejszych ksiąg liturgicznych, wydanych na ziemiach polskich po Soborze Trydenckim (1545–1563) – *Rytuału Piotrkowskiego*. Wzorem tej książki był wydany w 1614 r. *Rituale Romanum*, rozesłany przez Stolicę Apostolską do wszystkich zakątków ówczesnego świata. Zawierał on zarówno obrzędy, jak i rubryki służące kapłanom do sprawowania liturgii sakramentów oraz sakramentaliów. Rytuał ten został nazwany „Piotrkowskim” ze względu na podjętą decyzję synodu obradującego w Piotrkowie (Trybunalskim) w 1621 r.

SŁOWA KLUCZE: rytuał, *Rituale Romanum*, *Rytuał Piotrkowski*, księga liturgiczna, synod, Sobór Trydencki

ABSTRACT

The Piotrków *Rituale Sacramentorum* of 1631 and Its Significance against the Background of the History of the *Roman Ritual*

The aim of this study is to present one of the most important liturgical books issued in Poland after the Council of Trent (1545–1563), namely the *Ritual of Piotrków*. Its model was the *Rituale Romanum* (1614) spread by the Holy See all around the contemporary world. It contained rites and rubrics needed by the priest for celebration of the liturgy of both the sacraments and sacramentals. This ritual was named *of Piotrków* after the Synod which had place in Piotrków (Trybunalski) in 1621.

KEYWORDS: Ritual, *Rituale Romanum*, *Ritual of Piotrków*, Liturgical Book, Synod, Council of Trent

W dniach 2 września – 9 października 1621 r. pod Chocimiem została stoczona bitwa pomiędzy armią Rzeczypospolitej pod dowództwem

Sugerowane cytowanie: Litawa, K. (2021). *Rytuał Piotrkowski z 1631 roku i jego znaczenie na tle historii Rytuału Rzymskiego*. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 2(33), ss. 47–59. DOI: 10.35765/pk.2021.3302.05

Nadesłano: 11.08.2020

Zaakceptowano: 30.04.2021

Jana Karola Chodkiewicza a armią turecką dowodzoną przez sultana Osmana II. Zamknięte w warownym obozie siły polsko-litewsko-kozackie stanęły na drodze armii osmańskiej pod miejscowością Chocim. Oblężenie zakończyło się taktycznym zwycięstwem armii Rzeczypospolitej, ukoronowanym podpisaniem traktatu potwierdzającego ustalenia w Buszy w 1617 r. Zwycięstwo pod Chocimiem odbiło się szerokim echem w ówczesnej Europie ze względu na pierwszą porażkę wojsk tureckich (Markiewicz, 2002).

Kilka miesięcy wcześniej, na przełomie kwietnia i maja tego roku, w murach piotrkowskiej fary pw. św. Jakuba Apostoła obradował synod, którego owocem stał się ważny zwłaszcza dla dziejów Kościoła i jego liturgii Rytuał zwany „Piotrkowskim”.

1. Z dziejów rytuału do epoki trydenckiej

Rytuał (łac. *rituale*) jest księgą liturgiczną przeznaczoną dla prezbiterów, zawierającą zarówno rubryki (przepisy porządkowe), jak i teksty związane z czynnościami przez nich wykonywanymi. Pojawiają się jednak problemy odnoszące się do typologii tej księgi (Toniolo, 2008). Bogusław Nadolski podkreśla, że: „nie należy jej utożsamiać z *pastorale*, z *manuale curatorum*, które były zbiorem wskazówek pastoralnych dla proboszczów, ani z *Ordines Romani*” (Nadolski, 2006, s. 1335). Pierwsza wzmianka o rytuale pojawia się w kanonie 26 z IV synodu w Toledo (633 r.), który nakazywał, aby kapłan odpowiadający za swoją parafię otrzymał od biskupa *libellus officialis* do poprawnego sprawowania sakramentów:

Quando presbyteri in parochias ordinantur, libellum officiale a sacerdote suo accipiant, ut ad ecclesias sibi deputatas instructi accedant, ne per ignorantiam etiam ipsis divinis sacramentis offendant (Righetti, 2005, s. 352).

Powstanie rytuału wiąże się z reorganizacją bądź trafniej – nową organizacją administracyjną w Kościele w IX w., tworzeniem nowych parafii i poszerzeniem zadań prezbiterów oraz dużym wpływem liturgii na formowanie życia parafialnego, widocznym już w epoce karolińskiej (Nadolski, 2006). Większość pierwszych form rytuału (od XI w. można spotkać nazwy: *agenda*, *baptysteria*, *obsequium*) posiada proweniencję monastyczną. Wcześniej na użytek duszpasterski związany z pogrzebem, sakramentem pokuty, namaszczeniem chorych itd. składały się proste zapisy, które były łatwe dla kapłana w przenoszeniu i mało kosztowne. Począwszy od V w. powstawały *libelli* (bądź *libelli missarum*), czyli luźne karty lub broszurki

zawierające opis obrzędu i potrzebne teksty modlitw; niekiedy łączono je w większe kolekcje tworzące sakramentarze i kolekcjonarze (Zachara, 2013). Najstarszą formę rytuału reprezentuje XII-wieczny rytuał opactwa św. Floriana w Austrii (Franz, 1904). Rozpoczyna się on od obrzędu błogosławieństwa świec, palm, źródeł chrzcielnego w Wielką Sobotę i innych błogosławieństw (Righetti, 2005).

Pierwsze rytuały na użytek prezbiterów pojawiają się na przełomie XIII i XIV w. pod wieloma nazwami: *Agenda*, *Manuale*, *Liber agendorum*, *Ordinarium sacerdotale*, *parochiale* (Righetti, 2005), jednak należą one do grupy manualów monastycznych. Rytuał, jako księga używana przez kapłanów diecezjalnych, pojawia się po raz pierwszy w diecezji Ermland, której biskupem był wówczas Anzelm (1250–1277), a jego tytuł brzmiał: *Agenda communis* (Righetti, 2005). Nieco później we Wrocławiu odnajdujemy skompilowany przez Henryka I (1302–1319), biskupa Wrocławia, zwanego „Henryk z Wierzbna” – *Liber agendorum ecclesiae Wratislaviensis* (Franz, 1912). Z czasem manualy te, zarówno proveniencji biskupiej dla własnych diecezji, jak i dla użytku prywatnego duszpasterzy, zaczęły się mnożyć i szybko rozpowszechniać. Pośród tych ostatnich na szczególną uwagę zasługuje XVI-wieczny *Sacerdotale, seu Liber sacerdotalis collectus*, autorstwa dominikanina Alberta Castellaniego (1567), zatwierdzony przez papieża Leona X (1513–1521) (Righetti, 2005). *Liber sacerdotalis* był księgą liturgiczną wydaną drukiem (Wenecja 1523) i dzięki temu stał się rytuałem szybko rozpowszechnionym oraz stanowiącym przyczynek do unifikacji szczególnie w Italii i Francji. Rytuał ten zawierał trzy części: teksty i rubryki sakramentów – łącznie z odwiedzinami chorych, towarzyszeniem umierającym, oficjum za zmarłych, z siedemdziesięcioma formularzami błogosławieństw, procesjami, zaś każdy rozdział poprzedzony był wprowadzeniem kanonicznym i pastoralnym (Nadolski, 2006). Inny rytuał powstały przed Soborem Trydenckim (1545–1563) to *Sacerdotale sive sacerdotum Thesaurus collectus* z 1579 r., autorstwa rzymskiego kanonika Samarinięgo, zaś potrydencki – *Rituale Sacramentorum Romanum*, zredagowany przez kardynała Santoriego w 1584 r., z polecenia papieża Grzegorza XIII (1572–1585) (Righetti, 2005), okazał się zbyt obszerny i posłużył jedynie do opracowania oficjalnego *Rituale Romanum*, który z kolei opublikowano zgodnie z decyzją papieża Pawła V (1605–1621) w 1614 r. (Nadolski, 2006)¹. Papież polecił, aby wszystkie Kościoły lokalne przygotowały własne rytuały, wzorując się na *Rituale Rzymskim* (Nadolski, 2006), zaś w *Breve* zachęcał do korzystania z nowej księgi liturgicznej, szczególnie prezbiterów (Righetti, 2005). Nie wydał jednak nakazu

1 *Rituale Romanum* został promulgowany 17 czerwca 1614 r. konstytucją Pawła V *Apostolicae Sedi*.

ekskluzywnego używania *Rytuału*. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że decyzja była bardzo roztropna, gdyż w różnych regionach ówczesnego świata istniały odmienne zwyczaje i obrzędy, natomiast narzucona unifikacja w postaci jednego rytuału mogłaby spowodować zamęt wśród wiernych (Righetti, 2005). Z drugiej jednak strony ujednoczony co do formy i treści *Rytuał* stał się, jak zresztą inne księgi liturgiczne powstałe w czasie reformy trydenckiej, motywem do jeszcze większej unifikacji Kościoła, eliminując wszelkie próby budowania liturgicznej niezależności Kościołów partykularnych (Righetti, 2005).

2. *Rytuał Piotrkowski* (1631 r.)

Wiek XVI w historii Kościoła był czasem niezwykle burzliwym. Reformacja zapoczątkowana w 1517 r. przez Marcina Lutra, powrót do pogańskiego antyku w renesansowej sztuce, kolonizacja Ameryki i rozwój misji, walki o wpływy polityczne oraz działania określane mianem „kontreformacji”, zapoczątkowane przez Sobór Trydencki, zbiegły się niemal w czasie, stawiając przed Kościołem ogrom zadań i wyzwań (Malesa, 2014). Niewątpliwie największy wpływ na reakcję Kościoła miało wystąpienie Lutra, który zakwestionował wiele zagadnień dogmatycznych obowiązujących w wielowiekowej doktrynie katolickiej, jak chociażby o czyszczeniu, odpustach, transsubstancjacji (przeistoczeniu podczas Eucharystii) czy innych sakramentach i sakramentaliach. Pośród wielu zadań podejmowanych przez przedstawicieli katolicyzmu, w celu zagwarantowania czystości wiary i doktrynalnej nauki, znalazło się m.in. ustalenie jednego, niezmiennego i wspólnego dla całego Kościoła rytu celebracji Mszy Świętej, sakramentów i sakramentaliów oraz brewiarza (Malesa, 2014). Przygotowanie stosownych ksiąg liturgicznych zlecono papieżowi.

Uchwały Soboru Trydenckiego zostały przyjęte w Polsce 7 sierpnia 1564 r. w Parczewie, podczas sejmku, w obecności przebywającego tam wówczas nuncjusza apostolskiego Franciszka Commendonego, który osobiście wręczył królowi Zygmuntovi Augustowi (1548–1572) księgę z nowymi normami Kościoła (Banaszak, 1989). Przyjęcie tych uchwał bez zastrzeżeń było jednoznaczne z inkorporacją przepisów kościelnych w polski system prawny (Banaszak, 1989). Legat papieski otrzymał również od króla obietnicę, którą powtórzył w liście do papieża, iż dołoży on starań, „aby przepisy i ustawy tej księgi po kościołach mego królestwa i w sercach mego ludu jak najbardziej się krzewiły” (Banaszak, 1989, s. 89).

Król Zygmunt August wraz z senatem, do którego należeli biskupi, przyjął osobiście w Parczewie uchwały trydenckie (Banaszak, 1989). Wprowadzanie nowych zasad doktrynalnych i liturgicznych należało do

biskupów i członków kapituł, którzy gromadzili się na licznych synodach krajowych, a wiele z nich odbywało się w murach piotrkowskiego kościoła farnego pw. św. Jakuba (Malesa, 2014)². Ten XIV-wieczny kościół przez wieki był świadkiem wyjątkowo ważnych wydarzeń z historii Polski – sejmów, obrad Trybunału Koronnego, dziękczynienia za elekcje królów czy wspomnianych synodów (Malesa, 2014). Spośród tych ważnych wydarzeń należy wyodrębnić Gnieźnieński Synod Prowincjonalny, który obradował w Piotrkowie³ w dniach 26 kwietnia – 1 maja 1621 r. Zjazd ten, zwołany przez prymasa Wawrzyńca Gembickiego (1616–1624), stał się okazją do podjęcia trydenckich kwestii liturgicznych, dotyczących zwłaszcza ksiąg liturgicznych przeznaczonych do śpiewu (psalterzy, antyfonarzy, gradualów) oraz księgi do sprawowania sakramentów – *Rituale Romanum* (Pawlak, 1988). Przy tej okazji należy wspomnieć także późniejszy synod z 1628 r. oraz świadectwo XIX-wiecznego badacza historii piotrkowskich synodów, Leona Rzeczniowskiego, który w cyklu swoich artykułów tak opisuje to wydarzenie z kościoła farnego:

Jan Wężyk, prymas, biegły w teologii, medycynie i jurysprudencji, na których to nauk poznanie 7 lat poświęcił w Rzymie, (...) w roku 1628 złożył synod prowincjonalny w Piotrkowie, na którym wszystkie dawniejszych synodów postanowienia w jedną księgę zebrał. Tenże Wężyk, widząc wielkie spory między akademią krakowską i jezuitami, odwołał się do stolicy apostolskiej o ostateczne zawyrokowanie w tej sprawie. (...) Ze zgromadzenia piotrkowskiego wysłał ks. Jana Foxa archidyjakona krakowskiego do Rzymu od siebie i od duchowieństwa polskiego i prosił o zatwierdzenie ustaw piotrkowskich. Fox wrócił pod koniec roku 1628 z pomyślnym skutkiem. Przez tegoż Foxa z polecenia prymasa ułożony został nowy rytuał dla duchowieństwa polskiego. Potwierdzone przez papieża synody polskie Wężyk podał do druku (...) w Krakowie w 1630 r. (Rzeczniowski, 1879, s. 4).

Antoni Nowowiejski podkreśla, iż oprócz Jana Foxa w przygotowaniu księgi uczestniczyli także: Franciszek Zajerski, Marcin Kłociński i Mikołaj Skierniewicki (Nowowiejski, 1905). Pierwsze wdanie *Rytuału Piotrkowskiego*, właściwie: *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum* („Rytuał sakramentów i innych ceremonii Kościoła wydany świeżo na mocy dekretu synodu prowincjalnego

2 Kościół farny św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim decyzją Stolicy Apostolskiej otrzymał 28 września 2019 r. tytuł bazyliki mniejszej.

3 Mowa oczywiście o Piotrkowie Trybunalskim. Dopelnienie nazwy o przymiotnik „Trybunalski” zostało wprowadzone po II wojnie światowej.

piotrzkowskiego dla ujednoczenia stosowania w kościołach Królestwa Polskiego”) ukazało się drukiem w Krakowie w 1631 r. Około 300-stronicowy *Rytuał*, wydany na podstawie łacińskiego *Rituale Romanum* Pawła V, aż do Soboru Watykańskiego II był używany w celebracjach sprawowanych w Kościele na terenie Polski (Malesa, 2014)⁴. *Rytuał Piotrkowski* wydano drukiem w Krakowie *in quarto* w dwóch częściach z inicjatywy arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka (1575–1683), ówczesnego prymasa, wraz z jego wstępem, datowanym na 15 marca 1631 r. (Malesa, 2014). *Rytuał* ten zastąpił stosowaną wówczas powszechnie *Agendę Powodowskiego*⁵, której wydania można odnaleźć w różnych diecezjach (Nadolski, 2006). Nowa księga zawierała postanowienia *Rytuału Rzymskiego* z uwzględnieniem polskich zwyczajów i tradycji narodowych, natomiast różniła się od swego wzorca trzydziestoma sześcioma szczegółami (Nadolski, 2006).

Historia liturgii na przestrzeni dziejów kulturowych wyróżnia trzy okresy charakterystyczne dla rozwoju polskich ksiąg rytualnych: okres agend diecezjalnych, okres agend prowincjonalnych oraz okres *Rytuału Rzymskiego* dla Kościoła w Polsce (Wrona, 1951). Polskie adaptacje, które zostały zawarte w nowej księdze liturgicznej, związane są z lokalnymi – narodowymi zwyczajami, utrwalonymi i zapisanymi w agendach poprzedzających wydanie *Rytuału Piotrkowskiego*. Warto dodać, że w przededniu wydania *Rituale Romanum* niemalże każda diecezja posiadała własne księgi o charakterze rytualnym, zwane agendami, które cechowały się różnorodnością i dowolnością w celebracjach. Dlatego jednym z głównych założeń Soboru Trydenckiego była unifikacja liturgii poprzez m.in. księgi liturgiczne (Lecler, Holstein, Andès i Lefebvre, 2005). W Polsce przedtrydenckiej rolę rytuału odgrywała agenda dla prowincji gnieźnieńskiej, wydana z polecenia biskupa Jana Latalskiego w 1533 r. (Malesa, 2014). Na przykład w agendzie wydanej przez biskupa Marcina Kromera dla diecezji warmińskiej w roku 1574 (z czasem wykorzystywanej lub przedrukowywanej dla innych diecezji) pojawia się również język polski. Kolejną księgą zawierającą obrzędy sakramentów i sakramentaliów, ważną w dziejach Kościoła w Polsce i bezpośrednio poprzedzającą wydanie *Rytuału Piotrkowskiego*, była agenda autorstwa Hieronima Powodowskiego z 1591 r., której celem było zbliżenie celebracji polskich do liturgii rzymskiej (Malesa, 2014). Gdy w roku 1614 papież Paweł V promulgował

4 W Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej znajdują się wydania *Rytuału Piotrkowskiego* z 1725 r. i 1743 r.

5 Autorem tej *Agendy* jest ks. Hieronim Powodowski (1543–1613), a jej oryginał znajduje się obecnie w Bibliotece Kolegium Filozoficzno-Teologicznego oo. Dominikanów w Krakowie [H. Powodowski, *Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum*, Cracoviae 1596 (sygnatura: Cim.F.1025/2)].

Rituale Romanum, rozpoczął się *de facto* schyłek okresu różnic rytualnych w diecezjach czy prowincjach (Sodi i Flores Arcas, 2004). Dokument ogłaszający nowy *Rytuał Rzymski* zalecał ujednoczenie obrzędów liturgicznych w całym Kościele łacińskim (Wrona, 1951). Zarówno *Agenda Kromera*, jak i *Agenda Gnieźnieńska* – obie z 1578 r., przyczyniły się do powstania *Agendy Powodowskiego* (1591 r.), zaś ta ostatnia, według Wiesława Hudka (2003), została inkorporowana w całości do *Rytuału Piotrkowskiego* z 1631 r. Informacja ta jest ważna, ponieważ mamy tu do czynienia z adaptacją polskiego tekstu do oficjalnie wydanej dla całego Kościoła księgi. Niemniej odrębności *Rytuału Piotrkowskiego* w stosunku do *Rituale Romanum* zostały zatwierdzone decyzją papieża Grzegorza XV (1621–1623) (Nowowiejski, 1905).

3. Dzieje Rytuału Rzymskiego w epoce post-Tridentinum

Kolejna edycja *Rytuału Rzymskiego* z ważnymi dodatkami została wydana w 1752 r. przez papieża Benedykta XIV (1740–1758), kolejna za Piusa IX (1846–1878) w roku 1872, następnie za pontyfikatu Leona XIII (1878–1903) w 1884 r. i Piusa X (1903–1914), który dokonał korekty niektórych formuł oraz ujednoczył tekst i rubryki oficjum za zmarłych w nowym „Brewiarzu” (Righetti, 2005). Za pontyfikatu papieża Piusa XI (1929–1939) w 1925 r. opublikowano „editio tipica” *Rytuału Rzymskiego* z 1614 r., ubogacając go w nowe formuły błogosławieństw oraz zmieniając niektóre rubryki zgodnie z normami wdanego w 1917 r. nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego (Righetti, 2005). Ostatnia rewizja *Rytuału Rzymskiego* została dokonana za pontyfikatu Piusa XII (1939–1958) w roku 1952. Zostało w nim uwzględnione m.in.: nowe tłumaczenie psalmów w obrzędach liturgicznych, możliwość udzielenia sakramentu bierzmowania delegatowi – proboszczowi osobom chorym, którym zagraża niebezpieczeństwo śmierci, dodano wiele błogosławieństw osób i przedmiotów, obrzędy egzorcyzmów etc. (Righetti, 2005).

Rytuał ten, z niewielkimi zmianami, używany był w Kościele do *Vaticanium II* (1962–1965), a podzielony został na trzy części: sakramenty, błogosławieństwa i procesje; nie był on obowiązujący, jak inne księgi liturgiczne epoki potrydenckiej, co pozwoliło na istnienie wielu rytuałów diecezjalnych (Nadolski, 2006). Sobór Watykański II podjął rewizję wszystkich ksiąg liturgicznych, w tym również obrzędów sakramentów i sakramentaliów. W związku z tym Konferencje Biskupów zobligowano do przygotowania rytuałów partykularnych, natomiast Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów wydawała poszczególne księgi liturgiczne składające się na *Rytuał* (Nadolski, 2006).

4. Rytuał Piotrkowski a *Rituale Romanum*

Rytuał Piotrkowski składa się z dwóch części. Pierwsza zawiera głównie celebracje sakramentów świętych oraz obrzędy pogrzebowe, druga natomiast – błogosławieństwa, poświęcenia, procesje, modlitwy błagalne i inne. Niewątpliwie w skompilowanym *Rytuale* na szczególną uwagę zasługują różnice w zestawieniu z łacińskim jego źródłem. Mianowicie, w części pierwszej w obrzędach celebracji chrztu i małżeństwa *Rytuał Piotrkowski* zawiera pytania w języku polskim i niemieckim jako alternatywę dla tekstu łacińskiego. Ponadto przedstawia krótszy obrzęd egzekwii, który nie występuje w *editio tipica*, inny obrzęd sakramentu małżeństwa z błogosławieństwem nowożeńców i nowo zaślubionej małżonki, oraz podaje także inne nuty do śpiewów oficjum za zmarłych i egzekwii. Obrzęd zawarcia sakramentu małżeństwa w wersji piotrkowskiej zawiera również słowa przysięgi małżeńskiej, których nie ma w *Rituale Romanum* (Fulman, za: Nowowiejski, 1905; Malesa, 2014; Zonik, 2012).

W *Rytuale Piotrkowskim* występują charakterystyczne dla tradycji polskiej zwyczaje i obrzędy, jak np.: poświęcenie owsa, wina, złota, kadzidła i mirry, poświęcenie chleba i wody itd. Obrzędy te, zawarte w drugiej części książki, stanowią kolejną różnicę w odniesieniu do jej rzymskiego wzorca. Ponadto *Rytuał* zawiera: procesję w niedzielę, procesję w Środę Popielcową, procesje w uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, Zesłania Ducha Świętego, Bożego Ciała (tu, w porównaniu z *Rituale Romanum*, znajduje się jest inny obrzęd procesji), rozesłania apostołów, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, procesję na dzień 10 października jako dziękczynienie za zwycięstwo pod Chocimiem i inne oraz: określenie sposobu okadzania na nieszpórach, obrzęd wprowadzenia nowego arcybiskupa i prezbitera, modlitwy przeciwko czarom, sposoby wystawiania i chowania Najświętszego Sakramentu (Malesa, 2014). Jak jednak zauważa A. Nowowiejski (1905), najważniejszymi odrębnościami *Rytuału Piotrkowskiego* od *Rituale* Pawła V są następujące obrzędy dodane do polskiej książki:

- celebracja przeniesienia Najświętszego Sakramentu do tzw. Bożego Grobu w Wielki Piątek;
- niektóre obrzędy Wigilii Paschalnej (np. śpiew *Lumen Christi*, modlitwa poświęcenia wody chrzcielnej);
- obrzęd otwarcia grobu i procesji rezurekcyjnej w Niedzielę Wielkanocną;
- procesja w Dzień Zaduszny (Nowowiejski, 1905).

Można wskazać jeszcze wiele innych, mniej znaczących różnic między obydwoma rytuałami, jednak warto podkreślić, że *Rytuał* dla Kościoła w Polsce, zatwierdzony na synodzie w Piotrkowie, wraz z lokalnymi

adaptacjami, został oficjalnie uznany przez Stolicę Apostolską i był używany przez kolejne wieki historii Kościoła w naszej ojczyźnie.

5. Znaczenie Rytuału Piotrkowskiego w epoce *post-Tridentinum*

Rytuał Piotrkowski, zgodnie z postanowieniami Soboru Trydenckiego, szczególnie z wytycznymi zawartymi w *Rituale Romanum*, usankcjonował również bardzo istotne kwestie administracyjne związane z prowadzeniem ksiąg metrykalnych w polskich parafiach (Malesa, 2014). Decyzje zwłaszcza mediolańskiego kardynała Karola Boromeusza (1538–1584) posłużyły Pawłowi V za podstawę redakcyjną przy okazji konstruowania norm *Rytuału Rzymskiego*. Reguły zawarte w *Rituale Romanum* precyzyjnie określają rodzaj poszczególnych ksiąg metrykalnych (Kotecki, 2009). W końcowej części *Rytuału* został zawarty rozdział zatytułowany: *Formulae scribendi in libris habendis apud Parochos, ut infra notatur*, wskazujący na zobowiązanie wobec proboszczów prowadzenia poszczególnych ksiąg parafialnych:

- *liber baptizatorum* (księga ochrzczonych),
- *liber confirmatorum* (księga bierzmowanych),
- *liber matrimoniorum* (księga małżeństw),
- *liber status animarum* (księga stanu dusz),
- *liber defunctorum* (księga zmarłych) (Sodi i Flores Arcas, 2004).

Rytuał Piotrkowski obowiązywał proboszczów do prowadzenia ksiąg zgodnie ze wskazaniem zaczerpniętymi oczywiście z *Rituale Romanum*, jednak należy podkreślić, iż „piotrkowska księga” jako pierwszy dokument dała prawne podstawy do wprowadzenia nieznanego zupełnie w diecezjach polskich zwyczaju dodatkowego spisu zmarłych parafian (*liber mortuorum* lub *defunctorum*) oraz postulowała założenie księgi *status animarum* (Kotecki, 2009; Sułowski, 1976).

Rytuał Piotrkowski podaje dokładne formuły wpisywania w parafialnych księgach metrykalnych, począwszy od sakramentu chrztu św., przez bierzmowanie, sakrament małżeństwa, zmarłych – do formy zapisu parafian. Formuły te wskazują na konieczność odnotowania daty i miejsca sporządzenia aktu, szafarza posługi kościelnej, danych dotyczących osoby, np. wieku lub daty urodzenia oraz rodziców ze wskazaniem parafii ich pochodzenia. Na szczególną uwagę zasługuje formularz wpisów do księgi ochrzczonych:

Anno Domini... die... mensis... ego N. Parochus hujus Ecclesiae S. N. civitatis, vel loci M. baptizavi infantem natum die...vel natam ex N. et N. conjugibus hujus Parochiae, vel Parochiae S. N. et ex tali patria, et familia, cui impositum est nomen N., et N. cojux N. filia N. ex parochia, seu loco N.

In quorum fidem testimonium hoc mea manu subscripsi.

(Locus Sigilli)

N. N. Parochus

Poprawnie sporządzona adnotacja (w: *Forma describendi baptizatos*) dokumentująca udzielenie sakramentu winna zawierać rok, dzień i miesiąc celebracji, dane szafarza sakramentu, a także szczegółowo określone miejsce jej sprawowania (tzn. miasto lub inne miejsce, nazwa kościoła), imię chrzczonego, z podaniem płci niemowlęcia, a także dane rodziców, ich personalia oraz przynależność parafialną i dane rodziców chrzestnych (Kotecki, 2009; Sułowski, 1976).

Rytuał Piotrkowski, który liczy przeszło sześćdziesiąt wydań, ulegał na przestrzeni wieków rozmaitym skrótom i modyfikacjom, zazwyczaj bez odpowiedniej aprobaty Stolicy Apostolskiej (Petrani, 1958). Zasadniczo odbiór dokumentu wśród duchowieństwa i w społeczeństwie wiernych był pozytywny, niemniej rozwój form liturgicznych i zwyczajów powodował kolejne wydania i druk nowych jego edycji. W celu ułatwienia korzystania z *Rytuału* wydawano przedruk jego niektórych części, takich jak: benedykcyjonał, *Vade mecum ad infirmos* czy kancjonał (Nowowiejski, 1905). W 1900 r. ukazało się opracowanie S. Chodyńskiego zawierające wykaz kolejnych pełnych wydań lub skrótów *Rytuału Piotrkowskiego* (Chodyński, 1900).

Dwa lata po publikacji przez Świętą Kongregację Obrzędów *Rytuału*, dostosowanego do nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego (z 1917 r.) (Petrani, 1958), w Katowicach, w 1927 r., wydano kolejną edycję *Rytuału Rzymskiego*, dostosowaną do potrzeb Kościoła w Polsce i zatwierdzoną przez papieża Piusa XI (1922–1939) (Michalak, 1927). Nowy rytuał zwany odtąd „Katowickim” (*Rituale Romanum Ecclesiis Poloniae accommodatum*) zawierał polskie zwyczaje liturgiczne. Kardynał A. Vico, prefekt watykańskiej Kongregacji Obrzędów, w piśmie do diecezji polskich, umieszczonym na początku *Rytuału*, stwierdza jednoznacznie, że jest to wydanie *Rytuału Rzymskiego* z 1925 r., „additis nonnullis ritibus, caeremoniis et consuetudinibus Ecclesiarum Poloniae ab antiquo tempore usitatis et vigentibus” (Petrani, 1958, s. 342).

Należy ponadto podkreślić ogromny wpływ *Rytuału Piotrkowskiego* z 1631 r. na *Rytuał* z roku 1927. Jak jednak zaznacza W. Wrona, *Rytuał* z 1927 r. jest o wiele bardziej zbliżony do *Rytuału Rzymskiego* z roku 1925

niz *Rytuał Piotrkowski* w stosunku do *Rituale Romanum* z 1614 r. (Wrona, 1951). Dla przykładu – w księdze z 1927 r. nie występuje procesja wielkopostna oraz obrzęd zasłaniania ołtarza na czas Wielkiego Postu (Wrona, 1951).

Warto dodać, że oprócz *Rytuału*, mianem księgi „piotrkowskiej” określany jest także gradual, czyli księga obejmująca śpiewy własne Mszy św. (*proprium missae*) oraz (przynajmniej w wiekach średnich) *ordinarium* (*Gloria, Credo*) (Nadolski, 2006). Na wyjątkową uwagę zasługują wydania pochodzące z krakowskiej oficyny Piotrkowczyków: dwa z nich zostały wydrukowane przez Andrzeja Piotrkowczyka seniora (w latach 1600 i 1614), kolejne dwa przez jego syna – Andrzeja Piotrkowczyka młodszego (1629 r. i 1651 r.) (Pawlak, 1988; Juda, 1992; Malesa, 2014)⁶. Graduał piotrkowski zawiera tylko część ze śpiewu liturgicznego określanego mianem „chorału piotrkowskiego” (polskiego). Śpiewy liturgiczne oparte na tzw. tonach piotrkowskich znaleźć można także w następujących księgach liturgicznych: mszale, pontyfikale i rytuale (Malesa, 2014).

6. Zakończenie

Synody piotrkowskie, zwłaszcza z XVI i XVII w., wywarły znaczny wpływ na kształt polskiej liturgii, uwzględniając pielęgnowane przez wieki tradycje (Malesa, 2014). Piotrkowska fara pw. św. Jakuba Apostoła, dziś bazylika mniejsza, była świadkiem wielu zjazdów wyższych przedstawicieli Kościoła, którzy podejmowali ważne decyzje dla przyszłości dziejów nie tylko wspólnoty lokalnej, ale mającej również wpływ i wzajemną zależność od Stolicy Apostolskiej. Ta wzajemna zależność przyczyniła się, od początku istnienia chrześcijaństwa na ziemiach polskich, do wiernej jedności w wymiarze zarówno duchowym, intelektualnym, jak i materialnym. Jednym z owoców tej jedności, zwłaszcza podczas próby jej rozbitcia, były w historii Kościoła księgi liturgiczne, porządkujące różnorodność celebracji, obrzędów i rytów w różnych miejscach świata. *Rytuał Rzymski*, a w konsekwencji wzorowany na nim *Rytuał Piotrkowski*, którego ogólna charakterystyka w niniejszym artykule została przedstawiona, są tej unifikacji najlepszym świadectwem. Dogłębne studium tej księgi ukazałoby jednak jej kunszt oraz niezwykle znaczenie i wkład w powstanie późniejszych wydań *Rytuału* aż do czasów obecnych.

6 Oficyna Piotrkowczyków wydawała również inne księgi liturgiczne: mszały, brewiarze, dodatki do tych ksiąg – tzw. patronały, czy wreszcie *Rytuał Piotrkowski*.

BIBLIOGRAFIA

- Banaszak, M. (1989). *Historia Kościoła katolickiego. Czasy nowożytnie 1517–1758*. T. 3. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Chodyński, S. (1900). Rytuály polskie i Rytuál piotrkowski. W: M. Nowodworski (red.), *Encyklopedia kościelna*. T. 24. Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 1–38.
- Franz, A. (1904). *Das Rituale von St. Florian*. Freiburg: Herder.
- Franz, A. (1912). *Das Rituale des Bischofs Heinrich I*. Freiburg: Herder.
- Fulman, M. (1896). *Rytuál Rzymski a Piotrkowski. Studium prawnoliturgiczne*. Kraków: G. Gebethner i Spółka.
- Hudek, W. (2003). Z dziejów procesji Dnia Zadusznego w Polsce. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, nr 36(1), 137–156.
- Juda, M. (1992). *Przywileje drukarskie w Polsce*. Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD.
- Kotecki, R. (2009). Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego (ze szczególnym uwzględnieniem diecezji Chełmińskiej, Gnieźnieńskiej, Płockiej i Włocławskiej). *Nasza Przyszłość*, nr 112, 135–179.
- Lecler, J., Holstein, H., Andès, P. i Lefebvre, Ch. (2005). *Le concile del Trente 1551–1563. Histoire des conciles oecuméniques*. T. 11. Paris: Fayard.
- Malesa, W. (2014). Synody piotrckowskie a polskie zwyczaje liturgiczne zachowane po przyjęciu trydenckiej reformy liturgii. *Kultura – Media – Teologia*, nr 17, 94–106.
- Markiewicz, M. (2002). *Historia Polski 1492–1795*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Michalak, J. (1927). Nowy rytuał polski. *Ateneum Kapłańskie*, nr 19(13), 421–432.
- Nadolski, B. (2006). *Leksykon Liturgii*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Nowowiejski, A. (1905). *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*. T. 3. Płock: Drukarnia Kazimierza Miecznikowskiego.
- Pawlak, I. (1988). *Graduały piotrckowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Petrani, A. (1958). Zwyczaj w polskim prawie kościelnym. *Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny*, nr 1(1–2), 327–342.
- Powodowski, H. (1596). *Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum*. Cracoviae (sygnatura: Cim.F.1025/2).
- Righetti, M. (2005). *Manuale di storia liturgica. Introduzione generale*. T. 1. Milano: Ancora.
- Rzeczniowski, L. (1879). Kościół Farny w Piotrkowie i złożone w nim synody. *Tydzień*, nr 7(6), 39–48.
- Sodi, M. i Flores Arcas, J.J. (red.). (2004). *Rituale Romanum. Editio princeps (1614). Edizione anastatica, Introduzione e Appendice – Monumenta*

Liturgica Concilii Tridentini. T. 5. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

- Sułowski, Z. (1976). O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów. *Przeszłość Demograficzna Polski*, nr 9, 57–66.
- Toniolo, A. (2008). Libri liturgici della riforma tridentina. *Rivista Liturgica*, nr 95(5), 956–964.
- Wrona, W. (1951). Dzieje rytuału piotrkowskiego. *Polonia Sacra*, nr 4, 329–380.
- Zachara, M. (2013). *Krótką historia Mszału Rzymskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Zonik, A. (2012). Formy zawarcia małżeństwa kanonicznego ze skutkami cywilnymi. *Roczniki Nauk Prawnych*, nr 22(2), 105–126.

Karol Litawa – doktor liturgii (Pontificio Istituto Liturgico, Rzym), prezbiter archidiecezji łódzkiej, adiunkt na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego UPPP II w Krakowie (Katedra Historii Liturgii) oraz wykładowca liturgiki w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi i Instytucie Teologicznym (Łódź). Przewodniczący Komisji Liturgicznej Archidiecezji Łódzkiej. Sekretarz Sekcji „Scuola e Università” przy Komisji ds. Młodych Konferencji Episkopatów Europy (CCEE). Przewodniczący Komisji ds. Liturgii w Archidiecezji Łódzkiej.

